

ISTORIKAI NIDOJE KARUI ŽVELGĖ Į VEIDĄ

Renata Rachmanovaitė

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas

2019 m. rugsėjo pradžioje rudenėjančioje Nidoje, kurioje vasaros sezono pabaigą pratęsė šiltas oras ir turistų būriai, įvyko Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto bei Thomo Manno kultūros centro organizuota, Neringos savivaldybės ir BĮ Neringos muziejų bei Lietuvos kultūros tarybos paremta mokslinė konferencija „Karo veidas“. Tradiciniu renginiu jau tapusi trečioji konferencija (pirmoji „Teisė sukilti“ vyko 2016 m. rugsėjo 16–17 d.¹, antroji „Karas ir visuomenė“ – 2018 m. rugsėjo 7–9 d.²) taikioje Nidoje, kurią aplenkė net naikinanti Antrojo pasaulinio karo audra, buvo skirta pažvelgti į karo veidą kitaip. Konferencijos organizatorių Linos Motuzienės ir Vytauto Jokubausko suformuluota koncepcija suteikė galimybę Lietuvos mokslininkams į karą pažvelgti ne tik analizuojant karo veiksmus, konkrečias kovas, susirėmimus fronte ar ginkluotės specifiką, bet ir tyrinėti jį kaip reiškinių, kuris palietė ir tas visuomenės grupes, kurios tiesiogiai nebuvo įtrauktos į veiksmus fronte, ir karo kultūrą, kuri persmelkė visus socialinius sluoksnius. Konferencijos tematika sudarė galimybę apžvelgti inovacijas (ginkluotės srityje, kasdieniame gyvenime ir pan.), kurias karas atnešė visuomenėms, aptarti, kaip karas ar karo veiksmai paveikė vėlesnius istorinius procesus, kaip jis yra reflektuojamas dabartinėje politikoje ir kaip karo istorijos įvykius modernios valstybės naudoja propagandiniams tikslams.

Pradėjęs konferenciją pirmojoje sekcijoje „Karas baltų genčių ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėse“ archeologas ir baltų genčių tyrėjas, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos docentas Manvydas Vitkūnas supažindino klausytojus su baltų ginkluote, kurią

¹ Černiauskas, N. Metas karo studijoms. *Naujasis židinys-Aidai*, 2016, Nr. 7, p. 58–59.

² Sereičikas, M. Lietuvos istorikai apie karą ir visuomenę. *Kultūros barai*, 2018, Nr. 12, p. 70–72.

galima atkurti iš įkapėse rastų artefaktų. Nors pranešėjas pažymėjo, kad ją ne visada galima tiksliai rekonstruoti, nes, tarkim, jei karių kapuose nerandama skydo, tai dar nereiškia, kad jo palaidotas karys neturėjo. Pranešėjas pažymėjo ir tai, kad baltų genčių raitija buvo kokybiškai pažengusi labiau, nei rašoma istoriniuose šaltiniuose.

Klaipėdos universiteto istorikas Marius Ščavinskas savo pranešime suabejojo šaltinių apie baltų kariuomenių žygius į Rusios ir Lenkijos žemes X–XIII a. patikimumu, nes, pasak jo, kartais šaltiniuose pasitaiko klaidų dėl to, kad jie yra „nevienalaikiai, o sudaryti vėlesniais laikais, todėl gali būti nelabai tikslūs“. Pranešėjas pateikė informacijos, kaip šiaudien karybos istorija naudojama informacinio karo kontekste, kai norima rasti kuo daugiau baltų panašumų ir analogijų su slavų gentimis, taip išplečiant daugiakultūres teritorijos ribas. Tad istorija gali būti ir yra naudojama kaip įrankis mentaliniam požiūriui į konkrečias teritorijas ar genčių bei tautų vaizdinį formuoti, t. y. „savo politiniam diskursui naujinga linkme“ nukreipti.

Vilniaus universiteto tyrėjas Antanas Petrilionis konferencijoje kalbėjo apie XIV–XV a. Vokiečių ordino ir LDK karo belaisvių patirtis. Nors šia tema stinga egodokumentų, iš turimų šaltinių galima daryti apibendrintas išvadas apie kalinimo vietų aprašymus, sąlygas, belaisvių patirtis, jų kentėtą badą, šaltį ir neveltį, o kartais ir viltį būti išmainytam ir išlaisvintam.

Mediavistas Ričardas Dediāla supažindino klausytojus su technologinėmis karybos inovacijomis LDK XIII–XIV a., kai buvo pateikta informacija, jog toks ginklas kaip trebušetas LDK teritorijoje buvo pradėtas naudoti XIII a. pirmame ketvirtyje, o apie arbaletą XIII a. mūsų krašte dar nebuvo žinoma. Pranešimas sukėlė diskusiją apie ginklų naudojimą ir pritaikymą karyboje.

Valdovų rūmų archeologas Paulius Bugys patvirtino, kad archeologinių tyrimų metu rastoje XIII a. ginkluotėje yra ir rytietiškos kilmės elementų. Štai kasinėjant buvo rasti šarvai, susiję su mongolų-totorių laikotarpiu ir Aukso orda. Pranešėjas atkreipė dėmesį, kad Aukso ordos ginklai ir artefaktai, rasti kapuose LDK teritorijoje, iškrenta iš bendro kultūrinio konteksto ir greičiausiai galėjo būti įdėti į įkapes kaip karo trofėjai.

Inovatyvų požiūrį į atrodytų, visiems gerai žinomo Žalgirio mūšio

vertinimą pasiūlė Vilniaus universiteto doktorantas Eligijus Šmidtas. Pranešėjas pažymėjo, kad šiame mūšyje vėliavos judėjo atskirai nuo taktinių vienetų, ir nors tokių taktinių vienetų buvo nedaug, juos sudarė daug karių. Buvo pažymėta, kad Vokiečių ordinas turėjo tik tris taktinius vienetus, kurie, kuri laiką dalyvavę susirėmimuose, po to skubėjo ilsėtis, o Lenkijos ir LDK kariuomenė turėjo daugiau taktinių vienetų, todėl ir pasiekė lemiamą pergalę.

Antrojoje sekcijoje, skirtoje XVII–XIX a. karų refleksijoms Rytų Baltijos regione, pranešėjas Vytauto Didžiojo karo muziejaus ginkluotės specialistas ir Klaipėdos universiteto doktorantas Vidmantas Airini aptarė husarų vėliavų, dalyvavusių 1721–1764 m. kovose su turkais, švedais ir rusais, karių atsiminimus. Kitas Klaipėdos universiteto doktorantas archeologas Atas Žvirblys interpretavo inovatyviais archeologiniais tyrimais paremtus duomenis apie karių pypkių rūkymo tradicijas XVII–XIX a. pirmojoje pusėje ir atskleidė, kad Lenkijoje ir Lietuvoje XVII a. pypkes rūkė ir kariai, ir amatininkai. XVII a. graviūrose pavaizduoti pypkes rūkantys kariai. Beje, pypkės, gamintos kariams, buvo paprastesnės ir pigesnės, nes jų reikėjo pagaminti labai didelį kiekį ne tik dėl karių skaičiaus, bet ir dėl to, kad kai kurios jų buvo naudojamos vos kelis kartus.

Apskritai pypkių rūkymas padėdavo kariams pajūvairinti niūrią kasdienybę, o neramumų tarp jų galėdavo kilti dėl tų pačių pypkių ar tabako trūkumo.

Menotyriminė Aušrinė Cemnolonskė konferencijos dalyviams pristatė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mūšių vaizdavimo XIX–XX a. dailėje tendencijas ir mūšių, kaip istorinių įvykių, interpretacijas.

Klausytojus savo netradiciniu pranešimu apie kriptografiją sudomino Vilniaus universiteto mokslininkas Tomas Čelkis, kuris pažymėjo, kad LDK XVIII a. kriptografija nėra tinkamai atspindėta lietuviškoje istoriografijoje. „Kriptografija yra senas menas užšifruotai informacijai slėpti, bet gana jaunas mokslas“, – teigė Tomas Čelkis. XVI a. klestėjusi kriptografija naudota laiškuose, kuriuose buvo užkoduota ne tik politiškai svarbi, bet ir net tokia intymi ir slapta informacija kaip meilužių vardai ir pan. Kartais nepagalvojama, kad kriptografinės sistemos neturi matematinės logikos ir yra gana spontaniškos tam, kad informaciją galėtų perduoti ir perskaityti tik slaptus kodus turintys ar juos žinantys asmenys. XIX a. istorijos specialistas Virgilijus Pugačiauskas, lygindamas 1830–1831 ir 1863–1864 m.

sukilėlių karines patirtis, pažymėjo, kad, skirtingai negu įprasta galvoti, savanoriškumas abiejuose sukilimuose nebuvo populiarus reiškinys. Dvi-dešimtmečiai ar trisdešimtmečiai bajorų sūnūs sukilimų metu gynė savo tėvonijų žemes ir į juos ėjo vedami ne tik tokių patriotinių veiksmių kaip tėvynės meilė ar valstybingumo atkūrimas, bet kartais ir vienišumo ar romantikos. O valstiečiai į sukilimus buvo imami kaip rekrūtai.

Trečiosios sekcijos darbą pranešimu „Nesibaigiantis karas 1914–1923 m. Rytų Baltijos regione“ pradėjo Klaipėdos universiteto istorikė Silva Pocytė. Iš šio pranešimo paaiškėjo, kad Prūsijos lietuvius buvo bandoma įtraukti į kovas Didžiojoje Lietuvoje formuojant ir Žemaičių batalioną. Nors „Prūsijos lietuvių balso“ puslapiuose netrūko karštos agitacijos, Lietuvos kariuomenėje mažlietuvių (Prūsijos lietuvių) buvo nedaug. Prūsijos lietuvius Klaipėdos krašte prie savo kariuomenės prisijungti kvietė ne tik Lietuva, bet ir Vokietija, tačiau daugumai Prūsijos lietuvių norėjosi ne karo, o taikaus stabilumo.

Savo pranešime Lietuvos istorijos instituto tyrėjas Česlovas Laurinavičius tvirtino, kad Lietuva kaip valstybė Didžiojo karo kontekste atsirado todėl, kad Prancūzija, Anglija ir Rusija tuo metu neturėjo tarpusavio ryšio ir nepasitikėjo viena kita. Anglija į karą stojo Rusijos pusėje, nors XIX a. viduryje su šia imperija neturėjo ypatingų ar glaudesnių ryšių. Jas susijungti paskatino Vokietijos galios plėtojimasis Baltijos jūroje, o po Pirmojo pasaulinio karo šiame regione jau formavosi naujas nacionalinis patriotinis karas.

Klaipėdos universiteto karo istorijos tyrimų doktorantas Mindaugas Sereičikas pažymėjo, kad Nepriklausomybės karo metu civiliai gyventojai Lietuvos kariuomenės karo komendantūros veiksmus vertino neigiamai. Smurtas nuvylė žmones ir 1919 m. buvo priartėta prie tiesioginės priešpriešos. Komendantūros kareivių su civiliais elgesys dažnai, bet bergždžiai buvo skundžiamas skundų tyrimų komisijai.

Diplomatas ir istorikas, Lietuvos karo akademijos mokslo darbuotojas Alfonsas Eidintas pranešime apie Lietuvos kariškių požiūrį į lenkakalbius gyventojus 1919–1920 m. pažymėjo, kad jau vien Lietuvos kariuomenės dislokavimas kurioje nors teritorijoje visuomenę veikė kaip lietuvinimo veiksnys. 1919–1920 m. kovų metu gyventojai turėjo apsispręsti, į kurią kariuomenę stoti tarnauti – Lenkijos ar Lietuvos? Tautinės valstybės kūrimas palietė ir tautines mažumas. Pasienio regionuose, ten, kur kalbėta

lenkiškai, kariuomenė iki 1933 m. nevykdė aktyvios lietuvinimo programos. Tai patvirtina ir dokumentai, kuriuose užfiksuota, kad lenkai, grįžę iš tarnybos Lietuvos kariuomenėje, namuose ir toliau kalbėjo lenkiškai. Iš tarnaujančių lenkų tyčiodavosi viršilos, nes kariai nemokėjo kalbėti lietuviškai. Hektoras Vitkus, dalydamasis savo tyrimo išvalgomis, teigė, kad Lietuvos (lietuvių) žydų Nepriklausomybės kovų laikotarpiu Lietuvos kariuomenėje buvo tik nedidelis procentas (ir maždaug atitiko jų dalį visuomenėje), nes jų specialiai ir nesistengta pritraukti. Dalis žydų karo pradžioje skeptiškai žvelgė į Lietuvos kariuomenę. Nors jų motyvai, paskatinę tarnauti kariuomenėje, buvo įvairūs, daugelisėjo tarnauti dėl ekonominių sumetimų. Be to, dominavo individualūs, o ne kolektyviniai, kaip lietuvių, pasirinkimai stoti į Lietuvos kariuomenę.

Karo istorikai Jonas Vaičenonis ir Valdas Rakutis pranešimuose supažindino su Panevėžio operacija, vykusia 1919 m. gegužės 18–24 d., ir 1919–1920 m. lenkų kavalerijos reidu. V. Rakutis iškėlė probleminį klausimą – kodėl šiandien kavalerijos tyrimai tokie menki, ir pats retoriškai atsakė, kad galbūt todėl, kad šiuo metu esame praradę ryšį su žirgais kaip gyvūnais ir nelabai įsivaizduojame jų vaidmens kare.

Vytauto Didžiojo karo muziejaus istorikė Aušra Jurevičiūtė, analizavusi ir lyginusi karininkų ir kareivių, dalyvavusių Nepriklausomybės kovose, atsiminimus, išskyrė kelis aspektus – kareivių dažnai minimą vado drąsą, sumanumą ir ryžtą, karo ir buities sąlygų vertinimą – ir padarė išvadą, kad karių atsiminimai apie tarnybą buvo tik teigiami, o karininkų išsiskyrė tuo, kad juose nedėkojo aukštiesiems vadams ir generolams ir negailėjo jiems kritikos.

Ketvirtąją sekciją pradėjęs Lietuvos karo akademijos istorikas Darius Juodis pranešime apie karo laukimo nuotaikas Lietuvoje 1941 m. ir 1945–1953 m. atskleidė procesus, kaip buvo kurstomos karo laukimo nuotaikos. 1940 m. gyventojams buvo transliuojama žinia, kad Raudonoji armija – skurdi ir „apdriskusi“, o vokiečių kariai – „švarūs“ ir drausmingi. Lietuvoje buvo laukiama karo ir jam ruošiamasi. Vietos gyventojai iš cukraus ir sviesto atpigimo rinkoje sprendė, ar greitai bus karas. Pasak pranešėjo, karas Lietuvos gyventojų buvo toks laukiamas, kad kai kurie, „laukę karo ir sužinoję, kad jo nebus, net supykdamo“.

Klaipėdos universiteto istorikas Justas Stončius pranešime „Žydai 16-oje lietuviškojoje divizijoje: atmintis ir tarnybos kasdienybė“ supažin-

dino klausytojus su mažai žinomais žydų veikimo 16-ojoje lietuviškojoje divizijoje epizodais, o šis istorijos tarpsnis ir lietuvių ar žydų dalyvavimas sovietų pusėje yra virtęs manipuliavimo objektu, kuriuo Kremlius naudojami informaciniame kare, nukreiptame prieš Lietuvą. Archeologas Gediminas Petrauskas pranešime apie vis populiarėjančią kautynių vietų archeologiją papasakojo, kaip buvo pradėtas ir atliekamas Daugeliškių miško partizanų bunkerio tyrimas.

Vilniaus universiteto doktorantas Dainius Noreika pranešime apie karo nusikaltimų vaizdinius KGB tardymo protokoluose pateikė informaciją, kad iš 1100 su Holokaustu susijusių bylų tik 58 paminėti pokario partizanai. Priminė, kad Stalino laikų teismai nesiekė teisingumo, svarbiausia jiems buvo rasti ir nuteisti žmogų. Liudininkai dažnai būdavo teisiamųjų priešai, o liudijimai skirti konkrečiam žmogui nuteisti, bet ne tam tikriems įvykiams objektyviai išsiaiškinti. Pasak pranešėjo, liudijimuose esančiu faktu galima tikėti tik tada, kai jis pasikartoja keliuose nevienalaikėse bylose. Vadovaujantis bylų tyrimu padaryta išvada, kad žydų žudymas buvo sunkesnis nusikaltimas nei kolaboravimas su vokiečiais, o bausmės dydis kaltinamajam priklausė nuo to, ką kaltinamasis veikė ir kokias funkcijas atliko žudynių metu.

Vilniaus universiteto politologas Deividas Šlekys XXI a. istorinių ir politinių perturbacijų kontekste aktualiame pranešime „Karo vaizdinių virsmas į karo erdvę“ pažymėjo, kad net Oršos mūšio metu vyko informacinis-propagandinis karas, nors neaišku, ar tai šių laikų „pritempta“ teorija, ar propagandinis tęstinumas. Šiais laikais kovos vyksta elektroninėje erdvėje, o joje pavaizduoti kariai tik atspindi realias kovas. Dabar sukuriamas vaizdas ir po to iš internetinės erdvės perkeliamas į realybę, o senais laikais daryta priešingai – veiksmas vyko realybėje, ir tik po to žinia apie įvykį ar mūšį atsirasdavo informaciniame erdvėje.

Konferencijoje buvo diskutuota apie tai, kad visuomenė šiais laikais neretai virsta kariaujančiųjų taikiniu ir yra karo objektas. „Civiliai irgi kariauja, jeigu juos pasiekia karo metu parengta ir internetinėje erdvėje paskleista informacija“, – tvirtino prelegentas. Ar socialinė erdvė jau yra karo laukas? Ar istorija tampa ginklu, kai karių veiksmai tarnauja propagandai? Klaipėdos universiteto profesorius Vygantas Vareikis reziumavo, kad ir nacistinė Vokietija naudojo ypač efektyvų ir visaapimančią informacinį karą, skirtą ne tiek prieš auditorijai, kiek savo šalies gyventojams.

Po intensyvios, tris dienas trukusios konferencijos galima teigti, kad tiek pranešėjai, tiek klausytojai liko intelektualiai pamaloninti, nes mokslininkai ne tik aptarė savo nagrinėjamas temas, bet ir pateikė įžvalgų bei sąsajų su dabarties politika ir informaciniais karais.